

Tóth Antal (Tónió) rajza

Takács Róbert

Pesti humor a szocializmus idején

A karikatúra, a szatíra és a politikai kabaré szerepe

“Budapest közönsége nagyon kívánja a vidámságot. Ha nevethetnékje van, akkor röhög, ha sírhatnékje, akkor mosolyog” – fogalmazott Grandpierre Emil 1956 áprilisában. Hiába adtak már akkor is négy színházban vicces számokat, a szerző szerint a színházak profilírozgatása során olyan szűkös lett a készlet, hogy “a pestiek akár egy nyúlfarknyi viccért is sorba” álltak volna.¹ Legjelentősebb az 1951-ben megalapított Vidám Színpad volt, amely mellé 1967 októbere után rangban hamar felzárkózott a Komlós János dirigálta Mikroszkóp Színpad. A politikai kabaré az ezt követő két évtizedben élte virágkorát.

A négy-öt, legalább alkalmilag kabaréműsorokat játszó színház (Egyetemi Színpad, Thália Kabaré, Kis Színpad) mellett a hatvanas évektől a pestiek újra felkereshettek egy a fénykorán túljutott, de ismét létező kabarévilágot: a kabarészámokat is kínálatukba ötvöző zenés szórakozóhelyeket. Egy, a Magyar Nemzetben közölt egész oldalas riport azt is jelentette, hogy

a hatvanas évek végére a fővárosi lokálok is biztosították helyüket a kultúrpolitika három T-jének túrt kategóriájában. A cikkek hangneme korántsem volt elmarasztaló, még akkor sem, ha leginkább azért esett a lap újságíróinak nehezeire elhagyni a Moulin Rouge, a Pezsgő- vagy az Éden- bár forgatagát, mert Pesten egyszerűen nem lehetett taxit kapni. És kiket szórakoztatott a helyenként ötlettelennak, kevésbé igényesnek minősített műsor? Akiket a közönséget pásztázó szemek felfedezni véltek, azok “nem az éjszaka császárai és pillangói nem is dollármilliomosok, csupán szórakozni vágyó fiatalemberek” voltak. Persze mi volt ez a (másod/harmad)virágzás a századforduló Budapestjének, a Nagy Endre fémjelezte, vagy a Kosztolányit, Karinthy szerzői közt tudó húszas-harmincas évek pesti kabaréjának közel hat tucat szórakozóhelyéhez képest?2

Sohasem volt nagyságrendet ért el a szocializmus évtizedei alatt a humorlap(ok) számszerű közönsége is. Míg a legendás Borsszem Jankó példányszáma a 19. század nyolcvanas éveiben nem haladta meg az ötezret, és a századelőn a legkeresettebb Fidibuszból 40 ezer kelt el, a Ludas Matyiból fénykorában (a hatvanas-hetvenes évek fordulóján) – dacolva a nyomdai- és papírhelyzet viszontagságaival – több mint 600 ezer. Ezzel a harmadik “legnépszerűbb” lap volt a hazai “piacon” a Népszabadság és a tévéújság mögött. A Ludast a karikatúrái adták el – már az ötvenes évek elején is: 1950 júliusában még csak 180 ezer³, de 1955. júniusában már 405 ezer példányban.⁴ Annak ellenére olvasták százezrek a lapot, hogy a Magyar Újságírók Szövetségében készült feljegyzés nem ok nélkül ütött meg kritikus hangot:

Kevés a lapban a humor..., keveset nevettek, nem a tömegeket érdeklő dolgokról ír. Nehéz ezt bizonyítani, ha figyelembe vesszük, hogy a lap milyen hatalmas példányszámban fogy el.⁵

Sőt, a humor iránti igény olyan nagy volt, hogy ideig-óráig a pártvezetés is kénytelen volt meghajolni előtte. Az egypártrendszer kiépítése utáni első években tovább működhetett a 65 ezres, korábban – mivel magánalapításra 1945 után nem volt lehetőség – a kisgazda párthoz kötődő, Szabad Száj címmel megjelenő hetilap, “mivel olyan rétegek felé is szólt, amelyek a Ludas Matyit esetleg nem” vették volna meg. További érveket szolgáltatott, hogy a lap nyereséges tudott lenni.⁶

A fentiek mellett mindenképpen meg kell említeni a Marton Frigyes nevéhez kötődő, a televízió rohamos térhódítását követő időkben a hétfői adásszüneti napokat kitöltő rádiókabarét, valamint azokat a visszajelzéseket, amelyek arról tanúskodtak, hogy az újságolvasók nagyon is igényelték a humorrovatot, a karikatúrát a lapokban.

A vicc ellenzéki műfaj, a humor nem lehet hatalompárti. Ebben a legtöbb humorista, viccgyűjtő, valamint humorral foglalkozó irodalomtörténész egyetért.⁷ A vicc sajátja, hogy kiforgat, hogy nevetségessé tesz, a karikatúra eltorzít, felnagyít, és ezzel egy személy, egy jelenség lényegi vonását emeli ki. Hol találhatta meg hát a helyét a pesti humor a szocializmus évtizedeiben? Életereje a fent említett alaptétel ellenében vagy éppen azt alátámasztva alakult így?

Tény, hogy a kommunista párt a humor kezelésében is határozott szemléletváltást hajtott végre. A Monarchia idején ugyan létezett már “kormánypárti” vicclap, de 1949 után a humor nem kerülhette el a teljes átpolitizálódást: az MDP agitációs és propaganda gépezete átvette a más területekhez hasonlóan monopolizált komikum feletti ellenőrzést. Ahogy egy 1955-ből származó

feljegyzés leszögezte: “szatíránknak szeretnie kell vívmányainkat, és nem lehet ellenzéki, nem gúnyolódhat eredményeink felett.”

A Ludas Matyi – de a napilapok humoros írásainak szerzői is – állandó bírálatok céltáblái voltak. Az Agitációs és Propaganda Osztályon, vagy az újságíró-szövetségben készült jelentések rendre szembeszálltak az olyan alkotói törekvésekkel, amelyből humor öncélúságát vélték kiolvasni-kihallani. A pesti kabaré hagyományaival szemben a humoristáktól – akik lényegében állami alkalmazottakká váltak – napi politikai feladatok teljesítését, a párt politikájának segítségét várta el a hatalom:

Az agitációnak egy éles fegyvere a humor és a szatíra. A múltból is tudjuk ezt, mert a szatirikus rajznak megvan a maga dicsőséges, követésre méltó tradíciója.⁸

Az alábbi indoklás gyakran visszatérő motívum volt az eredendően nem politikai orientáltságú lapok átpolitizálása mellett, hasonló érvelés húzta alá például a hatvanas években megszorodó képes újságok jelentőségét:

A Ludas Matyi feladata, hogy azok számára is érthetően és szemléletesen írjon, akik politikával nem foglalkoznak, akik más újságot nemigen olvasnak, akik általában nem jártasak a kül- és belpolitikai kérdésekben. A szatíra, kfigurázás, leleplezés eszközével magyarázza meg nekik – sőt bizonyos fokig ismertesse is velük – a fontos eseményeket: az ellenséges tábor terveit, válságait, belső ellentmondásait, erkölcstelenségét, hanyatlását és aljasságát.⁹

Nem túlzás azt állítani, hogy a lap – és sok, a pályáját 1945 előtt kezdő – szerzője nehezen találta a helyét a megváltozott körülmények között. Az alkotóknak a hatalom elvárására készített patetikus rajzokkal és ipari propagandaként funkcionáló gyárismertetőkkal szembeni idegenkedését a pártirányítás is érzékelte, és a szerkesztők is rendre megpróbálták kijárni a kötetmek, az ún. mussz-anyagok enyhítését. Pláne, mivel nem kis fejtörést okozott számukra, hogyan lehetne teljesíteni a napi politikai feladatokat, “úgy, hogy azok a lap profiljából ne lógjanak ki”, vagyis tényleg vicclapba illőek legyenek.¹⁰ Ezért is igyekeztek leszögezni: a Ludas Matyi szatirikus lap, amely jellegénél fogva elsősorban a hibákkal foglalkozik. Ezért kérték, hogy a szocializmus építésének csak olyan eredményeiről legyenek kötelesek beszámolni, amelyek színességük, érdekességük folytán alkalmasak a humoros ábrázolásra.¹¹ Bárki számára nyilvánvalóvá válik a probléma, aki fellapozza a korabeli Ludast: a rajzok sokkal inkább voltak nevelő példázatok, agitáló plakátok vagy éppen ellenséges röplapok, semmint nevettető karikatúrák.

A szatirikus lapok “piacán” például a szociáldemokrata Pesti Izé és a Szabad Száj “kimúlását” a profánnak, kávéházinak és legfőképpen kispolgárinak bélyegzett humor felszámolásának szándéka kísérte. A pártirányítás ugyanis – némileg kényszerűen – a lap polgári szellemi örökségében és a szerkesztőség “rossz szociális összetételében” találta meg a probléma gyökerét:

a munkatársak többsége származásánál, kapcsolatainál fogva elsősorban a főváros polgári és kispolgári rétegeihez kapcsolódik, azok életét, problémáit ismeri, és csak kötelezően foglalkozik a munkásosztály és a parasztság... kérdéseivel is. ¹²

Ennek a számlájára írták, hogy a lap nem találta meg a címlapokra való, “megfelelő” patetikus hőst, a mezőgazdasági munkás- és munkásnő hősi alakját, a harcos és optimista magyar és nemzetközi munkásábrázolás módját. Az ítések szerint a lapban az üzemi humor sematikus volt, sőt néha a munkásosztály számára sértő, amelyen érezni lehetett a “szerkesztőségi értekezletek izzadtságzagát.” “Nem véletlen” – így az 1954-ben készült feljegyzés –, “hogy a Ludas Matyi legsikerültebb rajzai és ötletei a városi, utcai élet, a család, az étterem, az színház, az irodalom területére korlátozódnak.”

Ám ezekért a “sikeres” alkotásokért rendre figyelmeztették a szerkesztőséget. A lap későbbi főszerkesztőjét, Tabi Lászlót például a következőképp szólították fel önkritika gyakorlására egy jellegzetes pesti bohózata után:

Bár a cikk a közönség érdekeire hivatkozik, írójával nem érthetünk egyet, mert hangja az elégedetlen kávéházi törzsvendégé, aki az államosított Savoytól is megköveteli, amit a régi magánkézből levő Savoytól megkapott.¹³

(Azt a Tabi Lászlót, akit a pártsajtó kritikája 1954-ben látványos dicséretben részesített Kártyavár című vígjátékáért. A korszakról sokat árul el, hogy a darab főszereplője egy amerikai börtönőr volt, aki katonai megrendelések révén hizlalta vagyonát a koreai háború idején, majd a békekötés után csődbe ment, megőrült, és csak a családja által készített, egy fiktív háborúról szóló rádióhíradások teremtették meg lelki nyugalmát. A kritikus kiemelten foglalkozott a fővárosi színházak(!) elmarasztalásával, amelyek egyike sem volt hajlandó műsorára tűzni a színjátékot, noha annak sajátos értékét abban jelölte meg, hogy nem volt egyetlen rokonszenves vonásokat hordozó alakja sem, ami lehetővé tette, hogy “a gúnnal és maró szatírával ábrázolt” nyugati világot “a néző így együtt minden részvét nélkül meggyűlölhessen”.¹⁴)

A párttól érkező kritikák “védelmében” elmondható, hogy a hazai kabaré és humor világában valóban sokan dolgoztak olyanok, akik pályájukat a két világháború között kezdték, a húszas és harmincas évek pesti kabarétréfáin nevelkedtek. Hogy csak a legjellemzőbb példát említsük a Ludas Matyi életéből: a lap élére a bécsi emigrációból hazaérkező Gábor Bélát állították. Rendelkezésünkre állnak adatok a szerkesztőség származás szerinti megoszlásáról is: 1956-ban a 24 fő közül mindössze heten (kevesebb mint 30 százalék) voltak munkás származásúak, négyen értelmiségi, nyolcan alkalmazotti, öten pedig kisiparos-kiskereskedő családba születtek. Vagyis valóban elmondható, hogy a lap munkatársainak többsége polgári családban nevelkedett, sőt ők maguk is jellemzően polgári pályákról (13 alkalmazotti, 5 értelmiségi és csak 5 munkás, valamint egy politikai tiszt) kerültek a nevetetés világába. Ezzel együtt a szerzőgárda háromnegyede az MDP (hárman korábban az SZDP) tagja volt.¹⁵ Hasonló eredményre jutnánk, ha a Vidám Színpad társulatát vizsgálnánk meg. A kereskedősegekből az 1910-es években humoristává avanszált legendás Salamon Béla például tucatnyi kabarészínpadon is megfordult, mielőtt 1951-ben a Vidám Színpadhoz szerződött. A “kispolgári” humort bizony az ötvenes években, de még a későbbiekben is zömében meggyőződéses baloldali, kommunista humoristák művelték.

A fentiek – és a korszak – ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy az ötvenes évek légkörében nívós, nevetető, és főleg a két világháború közti pesti kabaréra emlékeztető humort nem lehetett létrehozni. Hámos György úgy jellemezte az akkori viszonyokat, hogy “komor

emberek ültek egy sarokban, és azon töprengtek, hogy miként mondhassanak vicceket, hogy abból bajuk ne legyen”.¹⁶ Hogy ez a fajta félelem milyen méreteket ölthetett, annak szemléltetésére álljon itt a Ludas Matyi szerkesztőinek feljegyzése. (Bár hozzá kell tennünk, az 1955-ben készült feljegyzés megírásakor a levélírókat saját mozgásterük tágitásának szándéka vezérelte, így a megfelelő hatás érdekében könnyen elképzelhető, hogy dramatizálták a helyzetet.) Elmondásuk szerint sok esetben a jó szándékkal készített rajzok sem jelenhettek meg rosszindulatú belemagyarázások miatt:

A közelmúltban elvetettünk egy címlapötletet, amely gyarmatosító tőkéseket ábrázolt volna siralmas helyzetben alkonyatkor a tenger partján. A kép címe ez lett volna: A gyarmatosítók alkonya. Ezt az ötletet végül azért vetettük el, mert attól tartottunk, hogy felmerülhet az a gondolat: ha le is megy a nap, másnap ismét feljön.

Ezerkilencszázötvenhat után az MSZMP vezetése – az alapszerkezet megőrzése mellett – alapvető változtatást hajtott végre az irányítás stílusában, módszereiben. Legáltalánosabban úgy foglalhatnánk össze, hogy 1956 tanulságait leszűrve belátta, hogy tartósan nem lehet a társadalom ellenében kormányozni. A forradalom utáni megtorlással párhuzamosan kibontakozó “kádári liberalizálódás” egyik tipikus jelensége volt a kultúrpolitika területén a három T (támogatott, tűrt, tiltott) kategóriáinak rendszere.

Ez persze nem jelentette azt, hogy a humor teljes egészében a tűrt kategóriában találta meg a maga helyét – a politikai kabarét a hatalom nagyon is igényelte. Ugyanakkor a párt önlegitimációját is erősíthette azáltal, hogy sokszor a valójában támogatott, ösztönzött politikai kabarét a tűrt mezőben láttatta. Ez egyben megfelelt a humoristák érdekeinek is, hiszen egy-egy “bátrabb odamondás” révén fürdőzhetek a népszerűségben.

A humoristák és a politikusok közti “kiegyezésről” árulkodik a Népszabadságnak a magyar humorról rendezett kerekasztal-beszélgetése. Ezen Mikes György úgy fogalmazott, hogy

a humor rendkívül nagy érték a társadalom számára, a politikai humor pedig a politika számára. A humor kiválóan alkalmas arra, hogy hasznos igazságok kimondassanak; az igazán jó humor ugyanakkor nem kelt fel rosszértelmű indulatokat.

Major Tamás szerint a humor társadalmi funkciója az emberekben gomolygó igazságok kimondása, ezzel a bennük élő feszültségek feloldása, amely segít a problémák megoldásában, egyben mozgósító erejű is. Abody Béla a humoros műfajokat a tudatformáló műfajok közé sorolta, amelyekre szintén igaz az, hogy egy szocializmust építő társadalomban léteznek falak; azok viszont az alkotók és a társadalom szabadságát nem korlátozzák, hanem védik. Komlós János is azt húzta alá, hogy a humor Magyarországon nem biztosító szelep, nem manipuláció, hanem a jó politika egyik eszköze – a hatvanas évek második felétől egyre erőteljesebben használt jelszónak – a szocialista demokrácia elmélyítésének a jegyében. Így – folytatta – tévedésben élnek a nyugati zurnaliszták, akik a hazai politikai kabaré virágzásából az ellenzékiiség erősödését vélik kiolvasni.¹⁷

A hatalom legitimációját segítette elő – egyben a kabaré mozgásterét alapozta meg – az a vezető humoristák által képviselt szemlélet is, amely ugyanígy beleívódott a sajtó krédójába is:

a párt politikája helyes, a hibák a végrehajtás során jelentkeznek.¹⁸ Ezért lehetett némi alapja annak a megállapításnak, hogy “valami olyasmi történik, hogy a vezetők sokkal szabadabban, kritikusabban beszélnek viszonyainkról, mint a politikai kabarék tréfamesterei”.¹⁹

A forradalom utáni években több elméleti cikk, kabarékról írt kritika, feljegyzés jelzi a humoros műfajok megítélésében végbement változást. Az ötvenes években a humortalan humor két alapvető hangneme a harciasság és az atyáskodás volt, amelyet a Ludas Matyi munkájáról készített jelentés így foglalt össze:

külső és belső ellenségeink ellen a kemény, kérlelhetetlen szatíra és a gúny hangját használjuk. Más hangot üssünk meg saját hibáinkat, vagy más, sokszor csetlő-botló harcostársainkat bírálva. ²⁰

A rádiókabaré célját egy, a Politikai Bizottság elé kerülő jelentés 1959-ben már így határozta meg: “derűt, jókedvet árásszon, és vegye célba az előrehaladásunkat gátló jelenségeket, a polgári, kispolgári erkölcsöket, jellemhibákat”.²¹ Hiányzik tehát az ellenséggel szembeni könyörtelenség hangsúlyozása és az eredmények propagálásának erős kényszere, ugyanakkor meggedőbb a játékosság, az öncélú humor irányában.

A szakítás jegyében bírálta a Rákosi-korszak felfogását Szalay Károly cikke a Valóságban. A szerző szembeszállt azzal a gondolkodással, amely a humort reakciós és művészietlen jelenségnek bélyegezte meg, és csak azt a fajta humort tekintette károsnak, amelynek célja a bajok elkendőzésében, az emberek figyelmének elterelésében merül ki. Bár megerősítette azt a tételt, hogy a szocializmusban a humoristának megváltozott a társadalomhoz való viszonya, mivel nem lehet kívülálló, hanem részt vesz az “építőmunkában”, elvetette azt a – véleménye szerint a dogmatizmus idején elterjedt – leegyszerűsítő megkülönböztetést, miszerint a szatíra az ellenség leleplezésének, a humor a saját hibák megfeddésének módszere. A humorista bírálatának igyekszik nagyobb teret biztosítani azáltal, hogy zöld utat ad a szatírának olyan esetekben, amikor a szocializmusban létező, de attól idegen jelenségeket kell pellengérré állítani. Mint írja, nyilván nem megy semmilyen változás az egyik pillanatról a másikra, bizonyos óvatosság indokolt, de az új rend “erősödésével a szatíra élesebbé válhat. Ez a fejlődés egyben közönségigényt is kielégít, mivel az olvasó a könnyű műfajon túl megkívánja az éles, határozott szatírárt.” Írása egyben elismeréssel adózott a magyar humor, valamint a pesti polgári kabaré haladó hagyományai előtt, csupán annak olcsó aktualizálásától óvott.²²

A Társadalmi Szemlében 1960 őszén megjelent elméleti írás szintén ezt a szemléletváltást húzta alá. Eszerint egyrészt a szatíra és a humor legfőbb rendeltetése, hogy feltárja a társadalom leglényegesebb problémáit, és azokra reagáljon a “haladás érdekében”, egyúttal pártosan, jól kiérződő “világnézeti biztonsággal”. Ugyanakkor biztos kikaput is mutatott az apolitikus – pesti – humor számára:

Nem jelenti, hogy kerülnie kell a jámborabb (köznapi) témákat... minden jelenségnek van szociális vagy politikai jelentősége, a legapróbb részlet is jellemző lehet a maga komikumával, abszurdításával egyénre, csoportra, osztályra, intézményre.²³

Ám nem szűntek meg teljesen a fent részletezett elmozdulással a nagyvárosi “kispolgári” humor

elleni támadások. A szocialista erkölcsiséget, jó ízlést sértő produkciók szívós fennmaradását továbbra is a pesti humor hagyományaival és a kabaré világában dolgozók származásával – és ebből adódó világlátásával – indokolták. A rádiókabaré bírálata szerint

a humorista szerzői gárda zömében polgári-kispolgári világnézetű. Sokukban él az az elmélet, hogy csak az ellenzéki kabaré a jó. Megpróbálják – főleg mozgalmi frazeológiánk más témánál történő felhasználásával – céljainkat és tetteinket nevetségessé tenni. Egyes szerzők az alantas ösztönökre apellálnak, malackodást tálalva humor címén.²⁴

A Mikroszkóp Színpadot éppen az ellenzéki hangvételű kabaré szabta korlátok áttörésének jegyében alapították. Az előterjesztők véleménye szerint ugyanis a fővárosi kabaréra még a hatvanas évek végén is az volt jellemző, hogy “a műfaj... művelőinek többsége kötődik a jelentős tehetségű elődök stílusához, és a legjobb szándékai mellett is gátolja a szocialista szatirikus kabaré kibontakozását”. Ahogy a Ludas Matyi számára rendre a Krokogyil című szovjet szatirikus hetilapot, úgy a Mikroszkóp Színpad vezetése számára a kortárs szovjet kabaré vezéralakját, Rajkint állították példaképül, valamint a munkásmozgalmi-agitatív színház hagyományát (Majakovszkij, Brecht, Piscator). És hogy mit ajánlottak a közéleti kabaré “boncasztalára”? A sznobizmus, a dekadencia, az arisztokratizmus, a nyugatimádat, a pesszimizmus, a különféle polgári eszmei hatások, kispolgári pózok és magatartásformák pellengérré állítását.²⁵ A 150 fős színház 1967. október 13-án nyitotta meg kapuit a közönség előtt. A premiért követő kritikák a támadás mellett az értékek pártfogásba vételét, a baloldali haladó hagyományok ápolását is erényei között említették, frissessége, szellemessége mellett.

Az új kabarészínház alapítás ellenére a hatalom ezen a téren nem tudott – és nem is törekedett – gyökeres változást előidézni. Legalábbis erre utal, hogy a pár évvel később készült feljegyzés ugyanezt rótta fel, szinte kötelességszerűen, megszokásból a kabaré művelőinek:

e műsorok többsége a budapesti belvárosi kispolgár gondolkodására épül, megelégedve arról, hogy ma már az egyre műveltebb munkásosztály és parasztság igényei a mérvadók. Másrészt e műsorok nagy része primitív, hiányzik belőlük az igazi humor. A vezetésnek törekednie kell, hogy az osztálypolitika érvényesüljön a vidám műsorban is.²⁶

A Pártközpontban szívélyes légkörben, kávé és konyak mellett zajló beszélgetéseken szintén hasonló bírálatok és kérések hangzottak el a humoristák felé a nyolcvanas években. Gálvölgyi János paródiáit például túlságosan “váci utcainak” titulálta az agitációs és propagandaterület akkori irányítója, hiányolva a paraszti élet mindennapjainak bemutatását.²⁷

Az 1956 előtti bírálatokkal szemben a különbség nemcsak az volt, hogy sok tekintetben “atyai feddössé” enyhült a hatalom kritikája, hanem az is, hogy ezúttal a kabaré, a szatirikus irodalom is “rászolgált” arra. A “hivatalos” pesti humor ugyanis egyre inkább valóban városi és polgári kezdett lenni.

A fenti állítás szemléltetése végett tekintsük át a Ludas Matyi egy-egy évfolyamának címlapjait tízéves ugrásokkal: kezdjük 1952-ben, a Rákosi-érában, és folytassuk az 1962-es, 1972-es és 1982-es számokkal. A rajzok tematikáját táblázatba foglalva a következő képet kapjuk:

1952

1962

1972

1982

Külpolitika

33

10

1

2

Gazdaság(politika)

5

4

3

18

Belpolitika

11

6

5

6

Ünnepek

4

3

2

3

Magánszféra

2

16

31

23

Munka világa

0

12

11

1

Összesen

55

51

52

53

1952-ben feltűnően sok címlaprajz foglalkozott külpolitikával; ezek a karikatúrák elsősorban az imperializmus, a kapitalizmus sötét oldalát, a fegyverkezést, az elnyomást ábrázolták. További gyakori – de csak harmad annyiszor előfordul – témát jelentett a belpolitika: a békekölcsön-jegyzés, a néphatalom, a “békeharc”. Ezen felül néhány gazdaságpolitikai és ünnepi karikatúra jelent meg, míg a magánélet világába mindössze két rajz “tévedt”: az egyik a házasságkötések számának örvendetes gyarapodását köszöntötte (vagyis nem privát, hanem társadalmi oldalról közelítve a kérdéshez), a másik pedig egy falusi vásárban a számítását megtaláló fiatal párt örökített meg.

Az 1956 utáni évtizedekben a legszembetűnőbb tendencia, hogy a külpolitikai témájú rajzok száma visszaesik, majd a hetvenes évektől lényegében eltűnik a címlapokról. Ezzel szemben ugrásszerűen megnő a magánélet különböző eseményeinek (családi élet, nyaralás, étkezés, bevásárlás, egyéb szórakozás) előfordulása! Már 1962-ben ez adott leggyakrabban témát a rajzolóknak, ám 1972-ben már teljesen eluralta a lapot. A külpolitikai karikatúrákhoz hasonlóan a belpolitikai témák gyakorisága is visszaesett, igaz kisebb mértékben, az 1952-es érték mintegy felére. Némileg furcsa, hogy 1956 előtt a munka világa nem szerepelt a címlapok tematikájában (illetve ha igen, az inkább a belpolitika alá volt sorolandó), majd a hatvanas években és a hetvenes évek első felében elég gyakori, “biztos” célpontot jelentett a karikaturisták számára, minden negyedik-ötödik rajz dolgozók mulasztásait, hibáit bírálta. A fenti tendenciákat az 1982-ben kiemelkedően magas gazdaságpolitikai jelenet törli csak meg. Ennek magyarázata az addigra nyilvánvalóvá váló gazdasági válságban keresendő: számos ábrázolás “segítette” a sírva vigadást az áremelkedések és az életszínvonal biztos emelkedésének megrendülése közepette.

Az ünnepek tekintetében ugyanakkor a tematika arányai önmagukban nem mondanak sokat, a konkrét rajzok ismeretében azonban óriási stílus- és szemléletváltozás tanúi lehetünk. 1952-ben a Ludas Matyi köszöntötte a 60 éves Rákosi Mátyást: a képen egy vörös szívben lelkes, fiatal arcok tekintettek felfelé. Április 4-én Ludas Matyi figurája hajolt meg, a kezében zsinóron lógatva a legyőzött reakció bábfiguráit (a lógóst, a tökést, a reakcióst, a háborús uszítót és a rémhírterjesztőt). Május 1-jén egy erős, fiatal munkás egész oldalas alakja lengette a nemzetközi proletariátus vörös zászlaját. November 7-én a feldíszített gyár előtt kezdett hozzá az édesapa az 1917-es forradalom eseményeinek elmeséléséhez.

Április 4-ről 1962-ben és 1972-ben is megemlékeztek a rajzolók, minden bizonnyal mussz-téma volt. 1982-ben már nem került címlapra a felszabadulás ünnepe, de az előző két esetben is megváltozott a környezet, a rajzok nem a Vörös Hadsereget vagy a győztes proletariátust köszöntötték. Előbbin egy táncos bálban a lány a következőképp fogadja a fiú felkérését (Szabad?): Tizenhét éve. Utóbbiból sokan valószínűleg ki sem érezték, hogy propagandarajzról van szó. A kettéosztott kép egyik fele 1945 (áprilisát) mutatja, óvóhelyen szorongó emberekkel. A másik fele 1972-ben jeleníti meg ugyanazt a pincét: a tánczenére a parketten tekergőző és a fotelekben ölelkező párocskákkal.

Május elseje, a felvonulások világa is visszavonul a magánélet sáncai mögé. 1962 kényelmes felvonulója a tévé elől, transzparenssal a kezében nézi a lelkes tömeget, míg 1982 majálisán már nem munkát-kenyeret követel “hősünk”, csupán egy kis testmozgásra vágyik. Az ünnepek sorában a címlapon november 7-e helyét augusztus 20-a vette át. Az ünnepre a falun tvisztel

készülnek (1962), a nászutasok azon aggódnak, hogy Dunára néző szobájukban a tűzijáték veszélyezteti az éjszaka sikerét (1972), majd a háromnapos ünnepre (Éljen augusztus 20–21–22!) készülő pestiek autóikat étellel-itallal tömik tele (1982). Az ünnepek monumentális társadalmi eseményekből egyszerű családi eseményekké váltak.

Amennyiben a témán túl azt is tekintetbe vesszük, hogy milyen jellegűek ezek a rajzok, vagyis, hogy egy-egy jelenséget bírálnak, lelepleznek vagy propagálnak, vagy csak egyszerűen egy hétköznapi életképet festenek le, akkor szintén nagyon egyértelmű trendeket kapunk:

1952

1962

1972

1982

Propagandisztikus

19

12

8

3

Leleplező

33

5

2

2

Hétköznapi élethelyzetek

0

12

18

23

Bíráló

0

22

24

25

Összesen

52

51

52

53

Mivel a külpolitikai rajzok egyben leleplező jellegűek is voltak, ezek túlsúlya volt jellemző az ötvenes évek első felében, míg a többi kép – a magánszférával foglalkozók is –

propagandisztikus jellegűnek minősül. A leleplező karikatúrák száma a hatvanas évektől drasztikusan visszaesett (egyben a rajzok nagyon megszelídültek), míg a propagandisztikus rajzok fokozatosan szorultak ki a lapból. Sokat változott a propaganda jellege is: míg 1952-ben a Ludas Matyi számos karikatúrája nem volt más, mint utcai mozgósító plakátok lapbéli mutációja, addig a hatvanas évektől a szerkesztőség rátalált arra, hogyan lehet a propagandisztikus tartalmat ügyesen elrejteni a rajzokon: valahogy úgy, mint a mesebeli lány, aki vitt is magával madarat meg nem is... Az 1962-es rajzok még kissé esetlenül, direkt politikálnak, megünneplik, hogy új emeletet kell felhúzni az ENSZ-palotára az újonnan felszabaduló afrikai államok számára; köszöntik a diplomát szerző kiváló dolgozót (címe: Rokonszenves személyi kultusz!); üdvözlük a szovjet ürrepüléseket; bemutatják a gépesített termelészövetkezetek fölényét. 1972-ben a családi pótlék emelésének előnyeit már a kocsmában támolgó férfi "élvezi", és a házaspár megizzad, míg karácsony előtt hazaviszi az egész áruháza. A nyolc propagandisztikus rajz fele egy-egy eseményt népszerűsít (olimpia, művészeti hetek, ifjúságvédelmi hét, könyvhét). 1982-ben viszont az ötnapos munkahét bevezetését már az ábécék szombati üres kenyeres-pultjával, és a sűrűbbé váló családon belüli erőszakos cselekményekkel köszöntötte a lap.

Óriási változást jelentett, hogy megszaporodtak az egyszerű hétköznapi szituációk, a kikapcsolódás, a szórakozás ábrázolásai. 1962-ben minden negyedik, 10 évvel később minden harmadik, a nyolcvanas évek elején már majdnem minden második karikatúra a hétköznapi emberrel, a tévész, nyaraló, ebédelő, társaságba járó állampolgár ügyes-bajos dolgaival foglalkozott.

A bírálatot megfogalmazó karikatúrák tekintetében a változás egy lépésben ment végbe, számuk már a hatvanas évek elején kis híján elérte az összes címlaprajz felét. Ezen – a párt sajtópolitikájának ismeretében – nincs mit csodálkoznunk: az 1958. januári és 1959. februári sajtóval foglalkozó PB határozat megerősítette, hogy az újságírás kötelezettségei közé tartozik az építő jellegű, segítő bírálat. Ugyanakkor lényeges eltolódás ment végbe a tekintetben, hogy kikre és mire irányult a karikatúrák éle. Az ötvenes években a karikatúrák konkrétan bíráltak, nagyjából hatszor annyi volt az olyan karikatúrák száma, amelyekről egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy a megbírált kifeje-miféle. Ez az arány a hatvanas évek elejére 2,5–3-szorosra csökkent, majd a hetvenes évek során kiegyenlítődött, sőt megfordult. A nyolcvanas évek elején már kétszer annyi karikatúrán lehetett általános jelenségeket érintő kritikával találkozni, mint konkrét pozícióban lévő személyek pellengérré állításával.²⁸ Ez már a nem elsődlegesen nevelő-jobbító szándékú, az ún. szocialista erkölccsel és munkafegyelemmel ellentétesnek ítélt magatartásokat atyai elnézéssel kfigurázó rajzok térnyerését jelzi, azokat, amelyek ha nem is álltak össze óvatos, de egyértelmű rendszerkritikává, mégis a fennálló rend "kiforgatását", a dolgok fonákjának keresését, vagyis az ellenzékieskedő humor visszatérését jelentették.

A fentiek egy másik aspektusa a rajzok helyszíneinek megváltozása. Az ötvenes években a karikatúrák töredékéről lehetett megállapítani, hol játszódnak,²⁹ ám ezek közt majdnem azonos súlyt képviselt a falu és a város helyszíneinek ábrázolása. 1962-ben, a kollektivizálás lezárásának évében még előfordulnak falusi jelenetek, ám a hetvenes évektől teljesen kikopnak a címlapokról. Helyettük a nagyváros jellegzetes helyszínei töltik ki a kereteket: üzletek, utcák, mozik, irodák, városi otthonok. Még a vidék is a városiak által ismert arcát mutatja: hétvégi telteken, hotelekben, a balatoni strandon és az erdei kirándulóhelyeken folyik az élet.

És ami szintén elválaszthatatlan a karikatúrától és a kabarétól: a pajzánság, az erotika. Sokat lehetett hallani a pártvezetés, az apparátus hangadóinak prudériájáról – és persze voltak kivételek, sőt keringtek történetek.³⁰ Egy sok változatban fennmaradó vicc szerint a szocialista kupleráj azért nem volt rentábilis, mert a dolgozók kiválasztásánál a politikai szempontok elsődlegessége döntött: minden örömlány több évtizedes mozgalmi háttérrel rendelkezett. Az ötvenes években nem is volt helye a lapban a nemiség ábrázolásának, a pikáns humornak. A korszak nőideálja a lapban nem a rövidszoknyás titkárnő, hanem a traktoristalány volt. Az 1952-es címlapokon mindössze egyetlen fiatal nő tűnt fel főalakként, egy kapával a vállán munkába induló lány.

Ezzel szemben 1962-ben hét, 1972-ben 13(!) alkalommal szerepelt fiatal nő a címlapon. Parkban, hálósobában ölelkező párok, miniszoknyás-bikinis dús keblű lányok, csalfa feleségek kombinéban. A nőábrázolás nemegyszer valóban öncélú, a karikatúra még csak nem is az ifjúság erkölcséről vagy a munkafegyelemről szól, hanem a lakótelepek egyhangúságáról, a nyugati valutaválságról. 1982-ben ugyan kevesebb a nőábrázolás a címlapon, de sokkal kihívóbb lett (már engedélyezetté vált a mellbimbók megrajzolása, sőt a félmeztelenség is), a karikaturista már nem is kereste az apropót az erotikus tartalmak elhelyezésére.

Az 1982/30. szám címlapja akár a pesti, nagyvárosi humor győzedelmes visszatérének jelképe is lehetne. A Balatonon matracon napozó, teljesen pucér nő mellett koslató férje elcsigázottan kiált fel a vízből a matrac mögül kikandikáló két

férfiláb láttán: Már megint ki van az ágyad alatt, te bestia? Pajzán címlaprajz egy deka közéleti tartalom nélkül. A valóságban azonban a fentiekből inkább az tetszik ki, hogy a pesti vicc szép fokozatosan visszasompolygott a hivatalos politikai humor területére is. Mindez a hatvanas évek szabadabb légkörében kezdődött, és feltartóztathatatlanul folytatódott a reformok elleni konzervatív ellentámadás, majd a mélyülő gazdasági válság idejében. Anélkül hogy a pártvezetés valaha is megpróbálta volna a rendelkezésére álló eszközök bevetésével erélyesen újtát állni a folyamatnak.